

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ**

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4 курсу 13-441 групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньо-професійної програми

«032 Історія та археологія»

Кухар Дар'я Вікторівна

Керівник к.і.н., доцент Павленко В. Я.

Рецензент к.і.н.,ст.викладач Сидорович Є. С.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Просвітницька діяльність М. Драгоманова.....	7
РОЗДІЛ 2. Публіцистично-видавнича діяльність М. Драгоманова.....	13
РОЗДІЛ 3. Педагогічна діяльність М. Драгоманова.....	28
ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	43

ВСТУП

Актуальність. Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895) – не дарма вважається непересічною постаттю в українському громадсько-політичному, науковому та культурному житті. Він був усебічно зацікавленою та активною особистістю: відомим політиком і громадським діячем, засновником українознавства у світовій науці, ученим європейського та світового рівня. Вплив його ідей та поглядів сягає ХХ століття, а непересічні думки продовжують бути актуальними навіть у нашому тисячолітті. М. Драгоманов лишив після себе величезну спадщину у таких галузях як філософія, педагогіка, історія, філологія, зокрема у фольклористиці та літературознавстві, політологія, культурологія, журналістика та публіцистика, що свідчить про широке коло його зацікавлень, нерідко у науковій літературі його називають ученим-енциклопедистом. Доробки М. Драгоманова у галузі філософії, соціальних та педагогічних наук мали на меті підсумувати власний досвід вченого-інтелектуала, відображали стан розвитку цих галузей у II половині ХІХ століття, а також подекуди спрямовували українську наукову та суспільну думку у майбутнє та виводили українську науку на світовий рівень.

Вивчення творчої спадщини та різних аспектів діяльності М. Драгоманова за більш ніж століття, що минуло після його смерті ускладнюється у першу чергу особливостями сприйняття його політичних поглядів, які аж ніяк не можна назвати простими та зрозумілими. Саме тому на сьогоднішній день в українській науці відсутня безперервна традиція досліджень творів та діяльності М. Драгоманова. Дослідження його спадщини можна назвати ситуативним, тенденційним явищем, відповідно, попри існування ряду досліджень, досі відсутні повне розуміння його поглядів та наукових досягнень. Громадська діяльність М. Драгоманова є досить різнобічною та,

подекуди, суперечливою, що пояснюється з одного боку складними історичними умовами його життя та діяльності, а з іншого – еволюцією поглядів вченого. Усі ці аспекти потребують подальшого вивчення.

Мета дослідження – охарактеризувати громадську діяльність М. Драгоманова.

Для реалізації мети були поставлені наступні **завдання**:

1. визначити ідейні засади та напрямки просвітницької діяльності М. Драгоманова;
2. охарактеризувати публіцистично-видавничу діяльність М. Драгоманова;
3. визначити основні ідеї та принципи педагогічної діяльності М. Драгоманова.

Об'єктом дослідження є діяльність М. Драгоманова.

Предметом дослідження є громадська діяльність М. Драгоманова.

Хронологічні межі дослідження обмежені роками активної громадської діяльності М. Драгоманова (II половина XIX століття).

Територіальні межі дослідження зумовлені місцем проживання та діяльності М. Драгоманова та охоплюють територію Наддніпрянської та Західної України, а також територію Європи після еміграції діяча (м. Софія, Болгарія).

Історіографія та стан дослідження проблеми. Після початку перебудови в СРСР драгоманознавчі дослідження передусім спрямовуються на аналіз соціально-політичної концепції вченого, особливо його поглядів на федералізм, політичну демократію, права і свободи людини та громадянина.

Після проголошення незалежності України виникла проблема однозначного ставлення до концепту федеративності М. Драгоманова. У цей час до групи дослідників спадщини вченого (В. Сарбея [37], О. Скакун [38], Р. Іванченко [16] та інших) долучились дослідники нової генерації. Активно вивчають спадщину М. Драгоманова в царині

політико-правової думки М. Молчанов [33], А. Круглашов [21 – 23]. Продуктивно звертався до драгоманівської політологічної спадщини В. Потульницький [36].

Нове покоління науковців досліджувало драгоманівську спадщину у філософському або порівняльно-історичному контексті. Крім того, за роки незалежності України над даною проблематикою працювали такі дослідники: Я. Дашкевич [12], П. Федченко [41], О. Куца [24; 25], Т. Андрусак [9], О. Ясь [42], В. Матвійшин [30], Н. Горбач [10].

Ці дослідження висвітлюють актуальні проблеми наукового доробку М. Драгоманова та його діяльності, особливо привертають увагу проблеми ставлення М. Драгоманова до розгортання та перспектив українського національного руху II половини XIX – початку XX ст. Численні дослідження в українській науковій літературі та оцінка поглядів м. Драгоманова є неоднорідними та неоднозначними, що власне спричинилося плюралізмом поглядів та думок самого вченого.

Джерельна база дослідження. Основними джерелами для дослідження політичних поглядів М. Драгоманова та їх практичного втілення у його діяльності є власне його праці [1 – 8]. У наукових творах М. Драгоманов висловлював свої суспільно-політичні погляди, методологічні оцінки. Друга група – літературно-критичні праці М. Драгоманова, що несуть на собі відбиток його політичної особистості. Зокрема такими є науково-популярні праці М. Драгоманова з історичної та релігієзнавчої тематики, праці про суспільно-політичний устрій, про політичні процеси, про сутність та роль державних утворень в історичному розвитку людства та сучасності вченого. Дуже інформативними є звернення до громадськості України та Європи, а також програмні виступи діяча.

Недостатньо вивченим дослідниками джерелом залишається публіцистика Драгоманова. Завдячуючи активній роботі М. Павлика, І. Франка, М. Грушевського та багатьох інших діячів, було опубліковано

листування М. Драгоманова з видатними вченими та громадськими діячами II половини XIX століття. До таких джерел можна віднести опубліковані М. Возняком листи М. Драгоманова до В. Навроцького та П. Куліша, а також листи М. Драгоманова до І. Франка та листування з діячами Старої Київської “Громади”.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи історизму та об’єктивності в підході до висвітлення явищ минулого. При розв’язанні дослідницьких завдань використано загальнонаукові та конкретно-історичні методи. Серед перших – індукції й дедукції, які застосовувалися для аналізу фактів та їх систематизації. З-поміж спеціальних історичних використано хронологічний, проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути впроваджені у викладання курсів історії України у середній школі, підготовці спецкурсів з історії політології, релігієзнавства і т.д. Також результати дослідження дають можливість продовжити роботу з подальшого вивчення поглядів та діяльності М. Драгоманова.

Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА

Проблеми діяльності просвітницьких організацій та просвітництва як явища загалом займали чільне місце у науковому та публіцистичному доробку М. Драгоманов та у його листуванні з провідними діячами українського національно-визвольного руху II половини XIX століття. Починаючи з 1863 р. діяч пильно спостерігав за культурною діяльністю галицьких та буковинських українців та згодом постійно описував їх труднощі на сторінках ряду часописів: «Санкт-Петербургские ведомости», «Киевский телеграф», «Вестник Европы», «Правда» (Львів) та ін. [21, с. 38]. Його увагу привертала спроби місцевої інтелігенції зорганізувати культурно-просвітницьку роботу для свого народу в півдавстрійській Україні, прагнення інституційно оформити свою роботу в просвітницьких об'єднаннях та товариствах.

Починаючи з 70-х років XIX століття М. Драгоманов почав налагоджувати особисті взаємини з діячами національно-культурницьких товариств Галичини, знайомиться з ними та налагоджує листування. Він акцентував увагу на недоліках їх діяльності, хоча і високо поцінював їх роботу у галузі відстоювання національних прав і свобод від утисків місцевої адміністрації. Драгоманов писав: «Чому галицько-руська Матиця, що має 20 000 гульденів капіталу, зібраного з бідних хлопів, видала за 25 років 2–3 молитивники й жалюгідні абетки неймовірною мовою? Тому, що старі галицькі патріоти дотримувалися і продовжують дотримуватися принципу, проголошеного Зубрицьким тоді, коли краківські єзуїти побоювалися вголос вже висловлювати такі принципи, що для черні досить молитовника і псалтиря» [1, с. 26].

М. Драгоманов негативно ставився до діяльності старої генерації «русинських мужів», адже категорично не сприймав москвофільство. Великі сподівання вченого були пов'язані з появою львівської

«Просвіти», коли очолювати галицькі просвітницькі товариства стали народовці, за його словами «українолюбці».

Щоправда, розвиток його знайомства з діячами «Просвіти» не давало змогу до подальшого зближення. Просвітян та народовців насторожували дещо радикалізовані погляди М. Драгоманова, який часто-густо застосовував у своїх працях соціалістичну термінологію. Натомість, самого Драгоманова дратувала надмірна обережність та постійна лояльність до австрійської влади, у той час коли треба було, на його думку, зосередитись на більш активній комплексній роботі в інтересах народу, особливо галицького селянства. Провідною тезою драгоманівської критики «Просвіти» були звинувачення її в клерикалізмі та «ультрамонтанстві» [41, с. 93].

Закиди М. Драгоманова і його тиск на українську інтелігенцію з метою пробудити серед галичан новий політичний рух спричинили зворотну реакцію та негативні відповіді серед певного кола місцевих діячів. Показовою демонстрацією таких настроїв була відповідь М. Драгоманову о. С. Качали, який писав: “Если то має значити просвіщати народ, тогда ми, попи, скажемо отверто, що такой просвіти не хочемо”. І в більш пізній час очільники партії народовців, які координували просвітництво у Галичині та Буковині, полемізували з драгоманівськими поглядами проти релігійного напрямку просвітницької діяльності.

Не можна сказати, що М. Драгоманов ігнорував таку реакцію. У своїй подальшій діяльності він підкреслював необхідність толерантного ставлення до релігійних потреб українців в Австрії для своїх учнів. Але конкретно у цьому випадку заслуга Драгоманова є у тому, що він прагнув захистити загальноукраїнську справу від конфесійного партикуляризму, від посиленого впливу деяких церков на суто світські справи. Вчений у зверненні до просвітян Галичини наголошував: «Чи не час вже всяким Просвітам закинути попівську науку, котра підкопана по всьому вченому

світу правдивою, свіцькою наукою, чи не час давати нашому народові, котрий бажає науки, як голодний хліба, ту правдиву, свіцьку науку про природу й громаду, а не старі попівські казки про життя святих? Поступати інакше, значить перше всього топити власне будуче» [6, с. 175].

Драгоманов вважав діяльність просвітницьких товариств занадто консервативною, прагнув розширити спектр їх поглядів, діяльності, кінцевих цілей. Він виношував ідею написання та видання серії популяризованих книжок для широкого загалу про навколишній світ, про минуле України, про взірцеві громадські порядки і т.д. також його мрією було створення українського енциклопедичного видання, над яким би працював цвіт української інтелігенції, аби простою українською мовою повідомити народові про світові надбання у галузі науки, культури, мистецтва.

Цей досить амбіційний, але надзвичайно важливий та своєчасний проект не вдалося втілити у життя через зміни у суспільно-політичній обстановці на українських землях, адже саме у цей час почалися переслідування діячів національного руху та М. Драгоманов був змушений емігрувати за кордон.

Також надзвичайно важливим напрямком діяльності у галузі національно-культурного просвітництва серед галицьких та буковинських українців М. Драгоманов вважав організацію та поширення народних бібліотек, читалень та наповнення їх найновішою українською та світовою літературою.

За підтримки В. Антоновича, О. Терлецького та за безпосередньої участі М. Драгоманова отримали у своє розпорядження такі бібліотеки ряд організацій: львівська «Просвіта», віденське академічне товариство «Січ», чернівецьке академічне товариство «Союз» та ряд інших товариств, які займалися просвітництвом. Подальша доля таких бібліотек склалася по-різному: деякі драгоманівські книжкові подарунки були

втрачені, а чернівецька «Руська бесіда», побоюючись поліційного нагляду за зв'язки з «небезпечним професором», навіть власноруч спалила отримані від нього в подарунок книги. Цей факт особливо обурило М. Драгоманова [21, с. 39].

Варто зазначити, що така взаємодія між вченим та просвітницькими організаціями не була односторонньою, це спілкування також справило вплив на М. Драгоманова, на становленні його поглядів як громадського діяча та вченого-теоретика українського національно-демократичного руху. У цей час соціальні погляди Драгоманова доповнилися національними рисами, даючи можливість йому на практиці перевірити деякі елементи своїх теорій та верифікувати результати теоретизування.

Багато в чому М. Драгоманов переосмислив своє відношення до роботи просвітницьких товариств. На зміну нищівній критиці та засудження частини національної інтелігенції за лоялізм до влади, прийшли більш зрілі та виважені роздуми, на основі яких вчений здійснив спробу розробити більш цілісну програму національного розвитку українців, яка б була чутливою до потреб національного відродження українців у 90-х роках XIX століття.

Ці роздуми на провідне місце ставлять проблеми просвітницької діяльності серед співвітчизників. Вчений відходить від узагальнених беззмістовних прокламацій про роль національного руху лише як просвітницького та демократичного. М. Драгоманов перебував у стані пошуку більш змістовних форм та якостей для його подальшого розвитку. У праці «Наука з попередніх оповідань» він відзначав: «Хто думає, що головніше діло просвіта, хто сам найбільше здатний до праці просвітньої, той нехай закладає товариства просвітні, робить відчити, закладає читальні й т.і. Ними світла не замінеш, тільки, які б вони не були маленькі, а все-таки вони свою пільгу людові зроблять, а найголовніше, вони згромадять людей до купи» [8, с. 456].

Активна робота з просвітниками Галичини дала змогу М. Драгоманову переосмислити свої погляди та дала поштовх до вироблення нових теорій та ідей. Замість красивих та милозвучних соціалістичних закликів у працях Драгоманова починають оформлюватись більш виважені та доступні широкому загалу елементи політичного «радикалізму».

Вчений дійшов висновку, що старі ідеї, на яких століттями базувався національний рух, у нових історичних умовах вже не є актуальними, тому ставить перед «австрійськими» українцями таку дилему: «або ширити серед наш народ радикальні європейські думки і організовувати дію коло них, або гнити на корені. На одному офіційному націоналізмі довго українців не вдержеш», – писав він чернівецькому проф. С. Смаль-Стоцькому [12, с. 299].

Тобто він закликав просвітницький рух Галичини перевести на світові стандарти та взяти за основу європейський досвід та європейські цінності. Важливим у цій справі він вважав знання кількох європейських мов, бажано не німецької, яка нав'язувалася владою, а передусім англійської та французької, аби мати змогу долучитися молоді до передової філософської та наукової думки Європи.

Драгоманов намагався застерегти українську інтелігенцію, що якщо не дати молоді «правдивої науки», то «нова наша молодь знову на більшу частину піде за маревом всеросійства, через те тільки, що побачить коло них ті думки, котрими тепер живуть люди по всій Європі. Сором буде, коли так станеться» [2, с. 154].

Отже, активна теоретична та практична участь у просвітницькому русі Галичини дала змогу М. Драгоманову побачити реалізацію своїх ідей на практиці, зумовила їх перегляд та намітила основні проблеми в українському національному русі, які і прагнув вирішити у своїх працях вчений-інтелектуал. Багато принципів та поглядів, які пропагував Драгоманов були втілені у життя українськими просвітниками у

Галичині, і у результаті саме вона стала осередком активної та безперервної боротьби за європейську Україну.

РОЗДІЛ 2

ПУБЛІЦИСТИЧНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

М. ДРАГОМАНОВА

Як публіцист і політичний письменник, М. Драгоманов з приводу кожної часткової події ставив на порядок денний принципіві проблеми та використовував її задля концентрації уваги громадськості та вдосконалення та поширення власної соціально-політичної концепції.

Суспільно-політичні події II половини XIX століття давали йому для цього багато можливостей, зокрема у цей час відбулося повстання південних слов'ян та розпочалася російсько-турецька війна. З 1876 по 1878 рр. М. Драгоманов опублікував цілу серію політичних брошур, у яких зазначав: «Росія не може провадити успішної зовнішньої політики, а поготів війни, доки в ній самій неподільно панує бюрократія, а російське суспільство приречене на німування» [8, с. 460].

У цей складний час він акцентував увагу на тому, що не можна займатись визволенням «слов'янських братів» від «турків зовнішніх», доки над самими визволителями безчинно панують «турки внутрішні». Вчений прямо говорить, що добувати свободу для іншої країни можуть лише люди, які вільні у себе вдома та визначає свободу як «чисте діло», яке потребує «чистих рук». Слов'янське питання дало змогу поставити й питання українське, яка власне і відкрила для Російської імперії вихід до Чорного моря та дала їй можливість визволити Європу від турецької залежності та створити на Балканах федеративну південнослов'янську державу [3, с. 84].

Усі ці політичні маневри та війни коштували Російській державі шалених втрат, як людських так і матеріальних, а натомість усередині держави, зазначає М. Драгоманов, проводиться виснажлива репресивна політика, яка виправдовується зовнішньополітичним становищем. Тому вчений вважає таку політику ні чим іншим як банальним завоюницьким

маневром, для якого Росія не пошкодувала ані людських жертв, ані матеріальних втрат.

Також Драгоманов проводив паралелі між російською політикою на Балканах та політикою щодо України на початкових етапах інкорпорації [16, с. 172]. Абсолютно так само Україна, яка доєдналася до Московської держави під гаслами визволення від магнатсько-католицьких гонінь після Люблінської та Берестейської уній, опинилася у насправді безправному становищі в усіх сферах життя – від політичної до культурної.

На думку Драгоманова, кульмінацією у процесі знищення прав українства є Емський указ 1876 року, яким заборонялася уся українська література. Ця подія змусила його, як українця, звернути особливу увагу на особисту та соціальну свободу як явище та природне право людини та громадянина. Вчений вважає саме свободу невід'ємним правом кожної людини та розпочинає розвивати у своїх працях аргументацію на користь конституційного закріплення такого права, цій проблематиці Драгоманов і присвятив свою літературно-публіцистичну діяльність у еміграції [23, с. 8].

У Російській імперії М. Драгоманов фактично став першим автором, котрий відкрито виступив з аргументацією значення та необхідності дотримання прав особистості та політичних свобод, хоча російським правлячим колам ці напрацювання західних мислителів були давно відомі.

На хвилі протистояння із самодержавством у Російській імперії, представленій численними спробами вибороти бодай якісь політичні права (сюди слід віднести декабристів, Герцена, революціонерів 60—х років, народників та народовольців 70-х та 80-х років), вирізняється значення поглядів та публіцистики М. Драгоманова – творця першої конституціоналістської концепції на теренах Російської імперії.

П.Б. Струве вважає: «Драгоманов – перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну політичну програму.

Він перший різко й виразно вияснив російському суспільству смисл і значення конституційного ладу, та особливо прав особистості, засад самоврядування» [38, с. 61].

Не дивлячись на те, що М. Драгоманов був прихильником соціалізму, він також водночас сповідував ідеї лібералізму та демократії. Вчений постійно наголошував, що ідейний лібералізм у найвищій мірі цінний передовсім для соціалізму, адже ж бо і пропаганда і здійснення останнього можливі лише на підґрунті особистої, суспільної і державної свободи. Проте він визнавав цілком самостійне й незмінне культурне, політичне та суспільне значення свободи і ніколи не бачив у ній один лише засіб для втілення соціалізму [15].

М. Драгоманову доводилося постійно поєднувати відстоювання ідей політичних свобод та доцільності конституційних форм державного устрою як єдино можливого способу втілити ці ідеї на практиці з критичним осмисленням тих концепцій, включаючи революційні, у яких, на його думку, було присутнє хибне розуміння та подекуди неправдиві оцінки вільних політичних форм. Це було зумовлено передусім тим фактом, що Драгоманов не хотів визнавати задовільним розв'язанням проблеми політичної свободи утворення виключно центрального народного представництва. Головною тезою у його доробку стало те, що централізм як явище дійсності є загрозою для самого існування політичних свобод [29, с. 70].

Особливо часто Драгоманову доводилося висловлювати критику починаючи з кінця 70-х років XIX століття, адже саме у цей час на боротьбу за політичну свободу виступили російські революціонери. Будучи надзвичайно енергійними та героїчними у протистоянні з самодержавством, російські терористи особливо не задумувались про правильність своїх теоретичних поглядів, адже до боротьби за політичну свободу вони дійшли емпірично, шляхом практики, а не шляхом теоретизування та становлення власних ідей. Саме тому М. Драгоманов

одразу усвідомив, що не може співпрацювати з російськими терористами, незважаючи на те, що їх об'єднувала схожа ідейна основа – боротьба за політичну свободу.

Дуже званою є низка статей, що у результаті вийшла друком у 1882 році під загальною назвою «Историческая Польша и великорусская демократия». У цьому творі Драгоманов історично і критично розглянув революційні рухи на терені Росії починаючи від тридцятих років XIX століття через призму проблеми політичної свободи та децентралізації у Російській імперії, та акцентував увагу на їхньому зв'язку з польським та українським питаннями. Як підсумок до праці він помістив власну політичну програму, яка опиралася на принцип автономії органів місцевого самоврядування [21, с. 38].

Водночас з публікацією цього твору М. Драгоманова у часописі «Вольное Слово» (1881), організація земських діячів-конституціоналістів, яка виникла наприкінці 70-х років XIX століття, а на початку 80-х інституційно оформилася у «Земський союз», опублікувала свою політичну програму. Якщо порівняти ці програми між собою, стане ясно, що земські діячі та М. Драгоманов мають однакову думку з принципових питань. Цей факт є яскравим свідченням необхідності ідей та розробок вченого-теоретика для діячів-практиків, які мали змогу спостерігати недоліки державної структури зсередини [1, с. 98].

Драгоманов керував видавництвом часопису «Вольное слово», який під час заснування планувався як платформа для вільного вислову своїх ідей опозиції та революціонерів. Але з часом, з огляду на потреби суспільства, він став свого роду рупором для борців за політичні свободи з розширеним земським самоврядуванням. Крім того, на його шпальтах не останнє місце відводилося соціальним проблемам та шляхам їх вирішення за прикладом провідних держав Європи. Нажаль ця робота та сам часопис не проіснували довго, адже спричинила урядову та суспільну реакцію на такі передові погляди [21, с. 69].

Також у виданні «Вольный союз» була представлена програма-проект конституційної реорганізації Російської імперії. Найбільш прогресивним у ній є параграф, що встановлює загальне виборче право, на яке мають право усі громадяни, які досягли 21-річного віку.

Тут ми маємо беззаперечний доказ того, що російський лібералізм, передовим речником якого наприкінці сімдесятих і на початку вісімдесятих років був Драгоманов – тією мірою, якою він, як ідейний українець, загалом міг бути представником загальноросійського лібералізму, – завжди незмінно стояв за цю найпершу вимогу політичного демократизму. Але головною особливістю цього проєкту також є наполеглива вимога широкого місцевого самоврядування, яке б базувалося на самоврядуванні державному, що мало би здійснюватися через народне представництво [33, с. 14].

Драгоманов, на прикладі української історії абсолютно розчарований у централізмі, брав за приклад досвід таких федеративних держав як Швейцарія та Сполучені Штати Америки. З самого початку своєї діяльності в еміграції вчений намагався органічно поєднати пропаганду політичної свободи з боротьбою проти централізму та з прихильністю до федералізму або хоча б широкого місцевого самоуправління.

Найбільш активно Драгоманову доводилося розвінчувати міфи про переваги державного централізму, адже російські революціонери постійно виявляли прихильність до теоретичних поглядів французьких якобістів та їх тактичних прийомів. Як результат - завдячуючи активній процентралістській пропаганді Драгоманова у 80-х – I половині 90-х років XIX століття ліберальний рух у Російській імперії мав яскраво виражений федералістичний характер [7, с. 328].

У виданні «Вільна спілка» М. Драгоманов не лише систематизував проєкти розв'язання основних болючих питань, а й виділив групи своїх поглядів стосовно власне тактичних проблем. Провідним лейтмотивом

праці та відповідно розв'язання усіх тактичних завдань слугувала його теза: «чисте діло потребує чистих засобів» [2, с. 183].

Крім цього, під час полеміки з російськими революціонерами вчений постійно наголошував, що у справі боротьби з російським урядом можна застосовувати виключно моральні засоби. У цьому контексті він рішуче заперечував проти участі в активній політичній діяльності та участі у підпільних організаціях учнів та студентів.

Тож не дивно, що М. Драгоманов став непримиримим борцем з політичним терором як засобом досягнення політичної мети. Він виступав проти терору в усіх можливих виданнях у Російській імперії та у Європі, видав власну одноосібну брошуру французькою мовою. Подальша історія показала слушність його думок, особливо що стосується наслідків політичного терору, він одразу передбачив, що цей спосіб боротьби обернеться про тих, хто його розпочне та дасть додаткові важелі для урядових кіл для утисків та маніпуляцій, але аж ніяк не дасть можливість вибороти політичну свободу. Драгоманов саркастично писав: «При тому політичному порядку, якому піддана зараз Росія, і в такий час, який вона зараз переживає, ніхто не може поручитись за себе, що він не вчинить убивства, котре матиме політичний характер» [8, с. 461].

Драгоманов здійснив велику роботу, аби аргументувати свою точку зору, використовуючи факти з історії політичних вбивств та інших «народних розправ» та дійшов невтішного висновку: «Усі ці факти доводять, що вбивства для політичних партій становлять щонайменше знаряддя гостре з обох боків, а через те і мало надійне для справи переміни певного політичного порядку і встановлення іншого» [4, с. 122].

Не дивно, що ідеї Драгоманова дуже рідко перебували у гармонії з політичними течіями 70 – 80-х років XIX століття у Російській імперії. Ясно, що майже усі ідеї Драгоманова були надто незручними та незрозумілими для російської революційної інтелігенції. Тому нерідко

можна було спостерігати нищівну критику Драгоманова та досить агресивну полеміку проти його поглядів та проєктів.

Проте були поодинокі поціновувачі його поглядів навіть серед російської інтелігенції, які змогли осягнути його публіцистичні твори, тонкий сарказм, глибину теоретичних міркувань та політичну проникливість. Свідченням цього є привітання, яке надіслали Драгоманову С. Степняк (Кравчинський), Є. Лазарев та В. Волховський з нагоди святкування тридцятиріччя його літературної діяльності. Вони писали: «Україна, яка дала нам найвидатнішого з-поміж наших художників слова, засновника російської белетристики, і силу першокласних поетів, артистів, музикантів та вчених, може пишатися тим, що за тяжкої доби формування політичних партій у Росії вона висунула одного з найбільших політичних мислителів нашого часу, котрий більш як хто інший із сучасників допоміг вивести російську революційну інтелігенцію з того ідейного хаосу, в якому вона стояла років ще п'ятнадцять тому. Свідомо чи несвідомо, по волі чи затуляючи вуха, російські революціонери майже в цілій своїй масі прямують тією дорогою, яку передбачив і без упину показував Драгоманов від перших же днів своєї появи за кордоном. Чимало з його практичних настанов і вказівок, опертих на ґрунті докладного вивчення політичного організму теперішньої Росії і на глибокім знанні політичної історії передових народів освіченого світу, аж так випереджають події, що можуть бути оцінені й утилізовані лише по здійсненні політичного перевороту, який уможливить для Росії зорганізованість і впорядкування у згоді з її бажаннями і потребами, їх можна назвати його політичною спадщиною, заповіданою нащадкам, маємо надію, що не занадто далеким!» [1, с. 96-97].

Драгоманов опублікував ряд творів також російською мовою, у них він також постає як борець за права людини та громадянина, за політичну свободу, послідовний прихильник федералізму. Але у них, з відомих

причин, майже відсутні його національні погляди та вияви прихильності до соціалізму. Це пояснюється передусім потребами російської інтелігенції, вчений зосередив увагу саме на тих проблемах, які їм були найбільш цікаві.

Тому для характеристики його соціалістичних та національно-культурних поглядів слід звертати увагу передусім на україномовні праці, передусім на п'ятитомному виданні «Громада», яку він опублікував протягом п'яти років (з 1878 по 1882 р.) у Женеві, та у часописі «Народ», який виходив шість років (з 1890 по 1895 р.) у Львові.

У своїх працях, описуючи трудящі народні маси, Драгоманов передусім мав на увазі селянство, тому на перший план ставив аграрний соціалізм. Саме через це його, як соціаліста, можна назвати народником. Проте народницький напрямок у його доробку пояснювався передусім тим, що міста та міське життя у 70 – 80-х роках XIX століття були надто слабо розвинені, особливо це стосується півдня Російської імперії, а також тим, що український народ, на якого власне і були орієнтовані його соціалістичні твори, складався переважно з селян. Відповідно, з ідеологічним російським народництвом Драгоманов взагалі не мав нічого спільного [29, с. 70].

У першому томі збірки «Громада» М. Драгоманов представив свою програму ідеального устрою, який мав базуватися на федеративних стосунках між громадами. Тож, у зверненні до української інтелігенції, передусім молоді, яка випускається з університетів, він заохочував її селитися серед українського народу, задля активної пропаганди ідей соціалізму.

Але Драгоманов вважав, що соціалізм можливо втілити лише за умови загального культурного піднесення народних мас, відповідно соціалістам не варто обмежуватися лише організацією соціалістичної партії та пропагандою соціалізму, а необхідно долучатися до культурного життя та піднімати загальний культурний рівень свого народу. Автор не

досить вдало та чітко сформулював це положення як побажання, щоб «соціалісти на Україні склали не партію, а громаду». Саме з цього приводу він зустрів особливо багато заперечень з боку російських та українських соціалістів-революціонерів, які вважали першочерговим завданням саме пропаганду соціалізму та повністю нехтували культурним піднесенням народних мас [38, с. 53].

У той же час М. Драгоманов наголошував, що соціалізм можливо втілити лише шляхом економічних реформ. В одній зі своїх статей у «Вольном слове» від піддає нищівній критиці погляди соціалістично-анархістського журналу «Le Revolte» і таким чином демонструє своє відношення до революційного та еволюційного соціалізму.

Драгоманов ніколи не був націоналістом, хоча неодноразово наголошував на тому, що він українець, визначаючи таким чином свою національну приналежність, але аж ніяк не політичні погляди. На звинувачення у націоналізмі, спрямоване проти його українських публікацій, він відповів: «Вважати нас за націоналістів може лише той, хто ніяк не звикне до того, що є люди, котрі говорять про ті національності, про які мовчить державна і панська школа, і хто через це не згадує про націоналізм, коли чує про соціалістичні партії німецької, французької, польської чи навіть про якусь всеросійську партію, але згадує про нього відразу ж, як тільки встане розмова про мужицькі й недержавні національності» [7, с. 340].

Виходячи з цього факту, можна назвати М. Драгоманова безумовним противником політики національного сепаратизму, більше того, насамперед як реальний політик-практик він не бачив необхідності на той час домагатися національної та адміністративної незалежності для України, адже визнавав місцеву автономію більш необхідною формою відповідно до концепції федералізму. Він вважав, що широкі місцеві самоуправління більш вигідні, більш досяжні та повністю вдовольнять усі національно-культурні та економічні потреби українців.

Зокрема у його програмі, опублікованій у збірці «Вільна спілка», немає жодної згадки про незалежність або національну автономію України як такої; натомість у ній міститься як головна вимога організація системи обласних автономій у межах усієї Російської імперії. Що цікаво, за планом Драгоманова, на території України мали бути утворені кілька областей [4, с. 122].

З цього приводу, у своєму автобіографічному нарисі вчений обґрунтовує доцільність обласної автономії, яка, на його думку, мала вирішити національне питання для України. Драгоманов пише: «У рамках цієї автономії, я бачив і розв'язання національних питань у Росії, виступаючи у такий спосіб проти всіляких сепаратизмів і навіть націоналізмів австро-угорського штибу, за таке розв'язання національного питання, яке, приміром, існує в Швейцарії, де ані ціла країна, ані навіть кантони зовсім не є поділені за расовим принципом, і яке виробляється в Бельгії між фламандцями та валонами» [7, с. 389].

Головне завдання України Драгоманов вбачав не у політичному відокремленні та здобутті незалежності, а у культурно-національному самовизначенні. Основна проблема – вивести українську культуру на європейський та світовий рівень, підвищити рівень освіченості народних мас, тим самим створивши міцну інтелектуальну базу для політичних трансформацій. Українська інтелігенція на його думку, була більш обізнаною з російською літературою, наукою, мистецтвом, ніж з власне українським. Це мало свої позитивні сторони, адже Драгоманов вважав, що російська література набуде загальнослов'янського і навіть світового значення.

Значна заслуга Драгоманова у розвитку російського визвольного руху у цю глуху пору в суспільному й політичному житті Російської імперії полягала у тій політичній пропаганді, яку він провадив у статтях, надрукованих ним у «Народі», органі «російсько-української радикальної партії», що виник 1890 року в Галичині під впливом політичного

пожвавлення серед галицьких русинів-українців. У «Народі» Драгоманов публікував праці про політичні події, які стосувались не лише України, а й Російської імперії у цілому. Завдяки «Народу», і статтям Драгоманова в ньому, Україна на якусь хвилину навіть випередила Великоросію [23, с. 20].

Окрім розрізнених публікацій на політичну тематику, М. Драгоманов опублікував у «Народі» дві серії статей під заголовком «Чудацькі думки про українську національну справу» і «Листи на Наддніпрянську Україну», що у подальшому набули надзвичайної популярності та вийшли окремими виданнями. Ці праці містять історичний та критичний аналіз українського національного руху, та у підсумку Драгоманов жорстко засудив націоналізм та шовінізм як явища та як елементи українського національного руху зокрема.

У той же час, заперечуючи націоналізм як форму світогляду, він визнає важливість нації у розвитку людства та не вважає її архаїчним пережитком та проти культурним явищем як деякі соціал-демократичні мислителі. Зовсім навпаки, Драгоманов визнає цінність збереження націй та національностей, адже вони мають непересічне значення у соціально-політичному та культурному становленні особистості. Але на відміну від націоналістів, нація для вченого є радше однією з форм солідарності між людьми [21, с. 209].

Піддавши критиці теорію національних святощів, він довів, що всі вони, крім національної мови, є доволі сумнівними вартостями. Проте й національну мову він відмовився визнати як святиню, а тільки визнавав за нею вартість як знаряддя культури й цивілізації. Та й солідарність, створювану нацією, він вважав цінною лише з тієї точки зору, що вона створювала підґрунтя та слугувала засобом для втілення вищих соціальних та політичних цінностей європейської цивілізації.

Ідея Драгоманова про цінність нації як форми солідарності між людьми заслуговує на особливу увагу, адже зазвичай вчені не звертають

уваги на таке значення нації. У ті часи, активно пропагувались ідеї соціологічної доктрини Маркса, яка визнавала єдиною вартою уваги форму солідарності людей класову солідарність. Але Драгоманов наголошував, що не завжди класова солідарність має соціально-культурну цінність. Солідарність аграрних та промислових капіталістів, яка у першу чергу вимальовується серед загальної боротьби класів, не має жодних перспектив з точки зору ідеалу соціального та політичного устрою, тобто, іншими словами, з цього погляду її цінність є просто негативною [38, с. 94].

Саме поняття «інтернаціональна солідарність» тому так і називається, бо створюється між націями та національними утвореннями. Ця думка навіть втілена у гаслі: «Пролетарі всіх країн (тобто націй), єднайтеся».

«Чудацькі думки про українську національну справу» та «Листи на Наддніпрянську Україну» є найбільш вираженими та зрілими працями М. Драгоманова з політичної тематики. Аналізуючи у них питання про нації загалом, він характеризує також процес культурного становлення недержавних націй в усій Європі. Лише на тлі цієї загальної картини засвоєння і втілення ідей європейської цивілізації різними національностями стає зрозуміле і дістає своє виправдання, як він гадає, і «гаряче поривання кращих представників української нації до національно-культурного самовизначення України». Ці дві книжки, що містять виклад ідей Драгоманова про національність, продовжують одна одну і становлять ніби два випуски однієї й тієї ж книжки, яку можна було б назвати «Національна справа на Україні» [10, с. 71].

Починаючи з 1887 року М. Драгоманов знову отримав змогу публікуватися у галицько-українських часописах. У цей час вже постала нова радикалізована українська інтелігенція в Галичині. Тож М. Павлик та Іван Франко у цей час вже були не єдиними послідовниками Драгоманова, якими вони виявилися після низки процесів наприкінці 70-

х років, коли інші прихильники ідей, проповідуваних Драгомановим, під впливом реакції і загальної паніки, відступилися від них або не схотіли їх активно підтримувати, а деякі навіть загинули у непосильній боротьбі за існування. Наприкінці 80-х років Драгоманов опублікував кілька статей у галицько-українських часописах «Ватра», «Товариш» і «Зоря».

У 1888 р. Олександр Якович Кониський (1836 – 1900) заснував у Львові часопис під старою назвою «Правда» [32, с. 386]. Його основні послідовники також виділилися із «Київської Громади», адже дотримувалися радикальніших поглядів на національне питання, ніж більшість її членів, та не відмовлялися від політичної пропаганди. Кониський вважав за необхідне орієнтуватися також на українську молодь, яка у свою чергу була прихильна до ідей Драгоманова. Тому Кониський був змушений зробити спробу зближення з М. Драгомановим. Він попросив Драгоманова написати програмову статтю для «Правди», запевнивши його, що видання часопису матиме напрям, відповідний його ідеям.

Однак, після публікації першого номеру «Правди», Драгоманов побачив, що поряд із його програмовою статтею у часописі присутні зовсім ворожі його ідеям думки. Після довгих з'ясувань стало зрозуміло, що Кониський – представник іншого політичного радикалізму, націонал-шовіністичного, який відповідно до обставин готовий співпрацювати з політичною реакцією та навіть з клерикалізмом, задля того, щоб досягти своєї мети та здобути певні привілеї для української національності, а точніше, української мови. Після цього Драгоманов різко розірвав співпрацю з «Правдою» та її керманичами [41, с. 119].

Уже з 1890 року М. Драгоманову вдалося знайти нову сцену для літературно-політичної діяльності. Він отримав кошти від українського благодійника під час всесвітньої Паризької виставки 1889 року та заснував на них у Львові русинсько-український часопис «Народ». Спочатку його редагували Павлик та Франко, а пізніше сам Павлик.

Спонсорував це видання Ковалевський, метою якого на той час було посилити агітаційну діяльність. За перший рік існування «Народа» Драгоманов публікувався у ньому напрочуд мало, але вже з 1891 року до своєї смерті він був не лише провідним його співробітником, а й керівником, наскільки взагалі можна було керувати часописом, маючи зв'язок із редакцією лише засобами листування. Були роки, коли жоден випуск «Народу» не виходив без однієї чи кількох статей та нотаток Драгоманова [11].

У зв'язку з поживанням літературної діяльності М. Драгоманова з політичних питань завдяки «Народу» він знову мав змогу писати та публікувати популярні брошури для широкого загалу. З 1892 по 1895 роки у Львові та Коломиї було опубліковано цілий ряд таких творів. Багато з них написані виключно на політичну тематику, зокрема «Шістсот років Швейцарської Спілки» та «Старі хартії вольності», деякі – на філософські та релігієзнавчі теми, наприклад «Віра та громадські справи», «Про братство христителів або баптистів на Україні», «Євангельська віра в старій Англії», «Оповідання про заздрих богів» та «Рай і поступ» [24, с. 250]. Остання серія писана була здебільшого для українських штундистів. У цій серії М. Драгоманов, опираючись на ряд історичних фактів, пояснює для пересічного читача зв'язок між боротьбою за свободу совісті та боротьбою за політичну свободу, чим також проявив далекоглядність та випередив такого типу праці, які почали з'являтися значно пізніше.

Таким чином, крім наукової діяльності, публіцистика стала для М. Драгоманова справжньою справою життя. На цій ниві він проявив справді титанічні зусилля, його праці публікувались в Україні, Російській імперії, у багатьох виданнях європейських країн. Проблематика його публіцистики була надзвичайно різноманітною – політика, економіка, суспільний устрій, соціальні проблеми, культурний розвиток, національні питання та багато іншого. Жвава публіцистична та видавнича діяльність

М. Драгоманова давала йому змогу не лише публікувати свої праці та поширювати власні погляди, а й у більш широкій ретроспективі спричинила активізацію суспільно-політичного дискурсу, який у майбутньому став підґрунтям для національно-визвольних змагань.

РОЗЛІЛ 3

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА

1859 рік можна вважати початком педагогічної діяльності М. Драгоманова. Саме тоді він став студентом Київського університету святого Володимира, вступивши на історико-філологічний факультет й одразу почав брати активну участь в організації недільних шкіл. «З самого вступу в університет, восени 1859 р. я попав в кружок студентів, котрі заснували перші недільні школи» [1, с. 54].

Ідея організації недільних шкіл в Україні належала членам українського гуртка, що складався з професорів, вчителів гімназії та студентів університету та духовної академії. Куратором Київського учбового округу був відомий учений і педагог М. Пирогов, який сприяв прогресивним починанням у галузі освіти, тому нововведення в педагогічній діяльності мали у Києві сприятливий ґрунт.

Перша згадка про план створення недільної школи з'явилася в «Київському телеграфі» від 29 вересня 1859 р. Ця подія мала значний суспільний резонанс, особливо серед молоді [17, с. 6]. Робота у недільних школах поставила перед інтелігенцією нові конкретні завдання у сфері культурно-просвітницької праці. У них повинні були народ до подальшої освіти, надати потрібного напрямку його новопробудженим силам, тобто мали значення «першоспроби» [35, с. 458].

Недільні школи фінансувалися за рахунок громадських коштів та їх головним завданням було надавати звичайним людям початкову освіту рідною мовою. М. Драгоманов описав ці школи у своїй брошурі «Народні школи в Україні». Засновники цих шкіл поклали на них багато надій, вбачаючи у них засіб зміцнення та розповсюдження пропаганди. Але проблема була у тому, що серед неграмотних дітей зробити це було надзвичайно складно, тому й основні надії поклалися на педагогічну діяльність.

Уже з самого початку діяльності недільних шкіл почали проявлятися різні погляди на концепцію їх діяльності – частина студентів вважала, що необхідно орієнтуватися на світовий рівень, вони називали себе космополітами. Серед них був і студент М. Драгоманов. З його ім'ям пов'язане відкриття Подільської школи та двох шкіл у Києві – українофільська і слов'янофільська [11].

В організації та роботі цих шкіл брали участь П. Павлов, М. Старицький, М. Чубинський. За підтримки М. Пирогова були організовані недільні школи. Діяльність цих шкіл привернула також увагу Т. Шевченка. Для них він склав і опублікував «Буквар южноруський» [37; с. 101].

М. Драгоманов викладав у недільній школі історію, викладання вів російською мовою, адже, на його думку, реальні умови життя диктували саме такий вибір – національна активність була недостатньою, і у культурному сенсі він вважав російську мову більш розвиненою. Саме тому перехід на українську мову у викладанні він вважав неможливим.

Незважаючи на те, що з самого початку діяльності недільних шкіл їх засновники позиціонували ці заклади як просвітницькі та культурні, їх існування викликало невдоволення серед чиновників та реакційного духовенства, які відкрито називали професора П. Павлова, М. Чубинського та М. Драгоманова нігілістами, чорновими, революціонерами та наголошували на шкідливості такої освіти для молоді. З цієї причини у липні 1862 р. указом царя усі недільні школи були закриті [10, с. 105].

Спеціальна урядова комісія, яка займалась розслідуванням особливостей діяльності недільних шкіл, визнала їх шкідливими, задуманими таємним товариством із метою повалення у Російській імперії панівного ладу й династії. Комісія зазначала також, що недільні школи поширювали серед молоді нігілізм і виступали за скасування приватної власності. Закриття цих шкіл спричинило хвилю протестів та

невдоволення серед студентської молоді. М. Драгоманов у цей час писав, що «добра школа, в котрій учать дітей і не б'ють – есть справді бунт проти царя» [8, с. 457].

Також у цей період у Києві було відкрито тимчасову Педагогічну школу для підготовки вчителів сільських шкіл Київського учбового округу. Тому члени студентського гуртка, які працювали в недільних школах, у тому числі М. Драгоманов, пішли працювати на громадських засадах до Тимчасової педагогічної школи, яка згодом фактично стала осередком широкого освітнього руху, що почав розгортатися в Україні.

Вчителі цієї школи спільно зі студентами-добровольцями готували до друку підручники українською мовою, українські популярні книжки для читання. Викладачі школи твердо стояли на тому, що початок освіти в Україні потрібно вести лише рідною мовою. Водночас в усіх гімназіях Київського учбового округу педагогічні ради, які обговорювали проєкт статуту середніх та початкових шкіл, також висловлювалися за те, що в школах, поряд з російською, слід викладати й українську мову. Цей рух в Україні підтримали й петербурзькі українофіли, що згуртувалися навколо «Основи». Робота М. Драгоманова в тимчасовій школі також була пов'язана з видавничими планами українофілів [37, с. 102].

У 60-х роках XIX століття М. Драгоманов опублікував ряд статей: «Земство і місцевий елемент в освіті», «Педагогічне значення малоруської мови» та інші. Вони були надруковані на сторінках «Санкт-Петербуржских ведомостей». Ці публікації описують складне становище освітньої галузі в Україні, вчений звертає особливу увагу читачів на заборону навчання у народних школах українською мовою. У статті «Педагогічне значення малоруської мови» він узагалі обурюється «глибоким невіглаством і легковажною самовпевненістю» освіченої громадськості Російської імперії у підходах до розв'язання малоросійських проблем загалом та педагогічних як приклад.

Отже, якщо на початку 60-х років XIX століття вчений не надавав суттєвого значення мові викладання, а більше хвилювався за результат, то вже у 1866 році він обґрунтовував необхідність навчання саме у початковій ланці освіти виключно українською мовою. М. Драгоманов писав: «Процес оволодіння грамотою сприяє всебічному розвитку дитини тільки під час викладання рідною мовою» [6, с. 377].

Процес становлення М. Драгоманова як мислителя, науковця, громадського діяча припадає саме на студентські роки, у цей же час починає формуватися його ставлення до справи національного відродження, відродження національної мови, культури та історії. До історії у Драгоманова було особливе ставлення, він ставив до неї вимоги як до точних наук, вона, на його думку, мала би давати такі ж точні факти та висновки як і будь-яка інша наука [9, с. 85].

Під час навчання в університеті, М. Драгоманов відчув потяг та набув практичних навичок у галузі самостійної дослідницької праці, цей факт не міг лишитись непоміченим. У результаті професор загальної історії В. Шульгін запропонував залишити молодого перспективного студента на кафедрі, але на той час його клопотання не було задоволено. Навесні 1863 року, одразу після закінчення університету М. Драгоманов почав працювати вчителем у 2-ій київській гімназії. Для того, щоб мати право читати лекції вчений розпочав підготовку дисертаційного дослідження на тему «Император Тиберий», яку успішно захистив у 1864 році, після чого працював на посаді приват-доцента кафедри всесвітньої історії у Київському університеті [35, с. 458].

Щодо власне педагогічної спадщини М. Драгоманова, то можна з впевненістю сказати, що головними проблемами, які його турбували, були проблеми організації шкіл, якість освіти, викладання українською мовою, роль закладів освіти у розвитку української національної культури. Під час дослідження історії розвитку політичного життя українського народу він виявив, що українці здавна мали високий

культурний рівень та не поступалися культурному розвитку європейських країн, особливо за часів Київської Русі та існування козацької держави.

У праці «Літературно-громадівські партії в Галичині» М. Драгоманов наголошує, що українські громадські кола завжди бачили у національній школі один з найважливіших засобів розвитку духовного життя та усіяко намагались підтримати її діяльність. До занепаду української освітньої системи призвела колоніальна політика Російської імперії, яка знищувала будь-які національні прояви залежних народів [11].

У статті «Народні школи на Україні» М. Драгоманов аналізував царську політику щодо українських шкіл. Він влучно зазначав: «Вся історія шкіл в Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою та видумки як би не дати людям вчитись, особливо мужикові, не дати вчити навіть просто азбуки. Уряд не фінансує витрати на потреби освіти народу» [8, с. 458].

Тож з цього приводу М. Драгоманов постійно критикував царських чиновників, які стали знаряддям впровадження такої політики, витісняли рідну мову зі шкіл неросійських народів, рішуче засуджував зневагу до національних мов, виступав послідовним противником твердження про вищість деяких із них. Вчений був переконаний, що за сприятливих умов скривджені мови могли б історично розвиватися та забезпечити усі культурні потреби свого носія – народу. Драгоманов особливо наголошував на тому, мова є найбільш вагомою національною ознакою будь-якого народу, і саме боротьба за українську мову може піднятися на новий рівень маючи достатньо підстав та вимагаючи будь-якого політичного приводу. «Коли б упала попередня цензура, то впали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Уже й тепер українці впевнилися, що вони можуть видавати популярні книжки настільки цінні, що їх перекладали й великоруси. У 1874-1876 рр., коли українських книг, що були видані й поширювалися в невеликій

кількості, розходилося по 27 000 примірників у рік, тоді як всеросійський офіційний комітет грамотності розширив тільки 42 000 примірників російських популярних книг на всю Росію, можна стверджувати, що за найменшої волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й zostались цілком російськими» [13, с. 20].

Л. Новиченко, один із дослідників доробку М. Драгоманова, вважав, що саме у праці М. Драгоманова «Очерк історії цивілізації в Україні» його відкриттям було те, що «прихильниками і наслідувачами такої етноівелюючої унітарності й централізації історично могли бути й бували насправді не тільки адепти монархічного абсолютизму, чиновницько-поліцейської державності, але й представники певних революційних рухів, які за своїм призначенням повинні були б покінчити з усілякою суспільною нерівністю» [25, с. 76].

Однією із численних заслуг М. Драгоманова можна вважати його різнобічний аналіз процесу русифікації українського народу, використовуючи власну ерудицію та інтелектуальні пошуки вчений підтвердив власні думки багатим історичним фактичним матеріалом. Тому його критика спрямована не на конкретні факти історичної несправедливості, а має глобальний характер аналізу процесів суспільного життя на загальнодержавному рівні з позицій загальноєвропейських, наукових та філософських підходів.

Протягом ХІХ століття в Україні йшов процес формування нового покоління спільності, яке спиралося на спільність мови та культури, тож поширення ідеї національної свідомості, що базувалося на етнічній тотожності, стає однією з головних тем нової історії. На початку 70-х р. ХІХ ст. головним осередком українського національного руху став Київ, у якому на той час зосереджувалися значні інтелектуальні резерви та почала відроджуватися справа українофілів. Як пише Д. Дорошенко, «Київська Громада об'єднала в собі ряд блискучих талантів на всіх долях

культурного і громадського життя, які зуміли не тільки в широких розмірах організувати працю з обсягу науки, письменства й мистецтва, але й вкласти новий зміст у цю працю, сформувати наново українську національну програму, нарівні з вимогами свого часу» [36, с. 178].

Громадівці спромоглися організувати культуро-творчу роботу українського національного спрямування. За їх ініціативи у 1873 р. у Києві було створено українське наукове товариство під назвою «Південно-Західна Філія Російського Географічного товариства». Ця організація стала осередком діяльності видатних українських вчених, які займалися не тільки дослідженням географії та допоміжних наук, а й взагалі українознавчими студіями, впорядкуванням знань і фактів з української історії, словесності тощо.

Київська Громада придбала газету «Київський телеграф», яка і стала провідником її українських ідей. М. Драгоманова призначили головним редактором газети. Звісно, така активна діяльність та масштабний розмах українського національного руху спантеличив імперські урядові кола. Блискуча маніфестація українських наукових сил, за висловом М. Грушевського, «штовхнула ворогів до нових методів боротьби». Проти діяльності товариства розпочалася активна ідеологічна боротьба, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства стали іменувати у російській пресі українофільським «кагалом, що під прапором науки провадить політичний сепаратизм» [16, с. 102].

Тому наприкінці 1874 р. помічник куратора Київського навчального округу М. Юзефович написав донос на членів громади до уряду та зажадав знищення Географічного товариства. Комісія зробила висновок про необхідність закриття «Південно-Західної Філії Російського Географічного Товариства» та Київської Громади, заборонити видання «Київського Телеграфа», вислати М. Драгоманова і П. Чубинського за межі України. Після таких ухвал комісії міністерство освіти заборонило

викладання у початковій школі будь-яких дисциплін українською мовою, наказало вилучити зі шкільних бібліотек книжки, написані українською мовою або українофілами, розпорядилося замінити вчителів-українців на росіян.

Емський указ викликав велике обурення у М. Драгоманова, вчений одним із перших виступив з його критикою. Дізнавшись про скликання в Парижі Всесвітнього літературного Конгресу під патронатом всесвітньовідомих письменників В. Гюго та І. Тургенєва, М. Драгоманов звернувся до учасників конгресу з протестом проти несправедливої та ганебної заборони російського самодержавства. Він підготував і видрукував французькою мовою брошуру під назвою «Українська література, заборонена російським урядом», яка була розповсюджена серед делегатів Конгресу та набула поширення й значного резонансу у Європі та світі.

М. Драгоманов у своїх «Чудацьких думках» казав, що: «При одній волі вживати українську мову в школах приватних, навіть попри обов'язковій російській, скоро б показалося, що в українських школах діти хутчіше виучуються читати й розуміти книги, навіть російські, ніж при теперішньому порядку, а се б притягло до українських шкіл народ і земства, так що останні б почали вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечив, то добились би відміни закону. Так в які-небудь 5-10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковнослов'янської» [6, с. 549].

М. Драгоманов піднімає мовне питання у багатьох своїх публікаціях, на його думку, особливістю функціонування мови є те, що вона в усі часи свого існування є і знаряддям, і об'єктом ідеологічної боротьби. У 1870 р. у журналі «Весник Европы» вчений опублікував рецензію «Малоросія в її словесності». Це був відгук на дослідження

російського фольклориста І. Прижова. У цій статті Драгоманов акцентує увагу на тому, що значна участь України в утворенні та становленні російської культури є беззаперечною, але цей вплив та значущість не досліджені. Причиною цього є те, що «на нее смотрят или как на одну из незначительных провинций России, которая ничем особенно не отличается от других, или как на край, который если и имел своеобразную историю и сохранил многие отличия, то эта история и эти отличия имеют слишком местный интерес, как особенности истории и быта какого-нибудь бывшего казанского или астраханского царства» [2; с. 155].

В «Чудацьких думках» М. Драгоманов називає українську мову національною та священною: «Мова й має найбільше практичної ваги, бо вона є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій» [6; с. 554]. Але разом з тим вчений-інтелектуал застерігав від піднесення значення мови вище за самих людей: «Тільки ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, вищу від людини. Мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінатись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна уживати й вчити і чужі мови» [6, с. 554].

Михайло Драгоманов акцентував увагу на тому, що культурні традиції в житті українського соціуму розвивалися та плекалися безперервно, незважаючи монголо-татарську навалу. Історики, соціологи, на думку Михайла Драгоманов, подекуди визначають рівень культурного розвитку України лише запозиченнями від Візантійської держави та південно-західних слов'ян, латино-польським навіюванням (16 – 18 ст.). Проте така думка занадто поверхова, неісторична та не бере до уваги такі обставини: 1) творцем високорозвиненої культурності українців є характер нашого народу та споконвічне прагнення до цивілізованості; 2) другий фактор, який спричинив високий рівень української цивілізації –

безперервність освіти та взаємовідносин з високоосвіченим світом Південної Русі з давніх часів і до 18 ст. варто враховувати також здатність українців протягом численних століть акумулювати високий потенціал культурності завдяки постійному прагненню відвоювати державність, економічну і політичну незалежність. Лише у 18 ст. Українська держава, не маючи змоги протистояти агресивній політиці сусідніх держав, дійсно почала дещо відставати за рівнем розвитку, передусім у галузях економіки, промислового розвитку, темпах урбанізації. Натомість у сфері духовної культури, народної та художньої творчості, народного побуту український етнос зумів зберегти інтенсивний темп розвитку та, як результат, не втратив культурних надбань. Така ситуація надто хвилювала українську інтелігенцію у II половині XIX століття. Тому Михайло Драгоманов, усебічно аналізуючи такий стан речей, розробляє програму соціокультурного відродження української нації, прискореного прогресивного поступу української культури.

Як висновок до своєї позиції М. Драгоманов наголошує, що відроджувати українську націю нема жодної потреби, адже вона ніколи не вмирала, вона існувала завжди та існує досі, хоча більше серед простого народу. Отже якщо видимою ознакою національності є мова, то треба визнавати її існування, оскільки українська мова зберіглася як самостійна та досить чиста. Також мову вважають основним чинником у педагогічному та освітянському процесах, але українська мова ще не така сильна, щоб зайняти чільне місце в українській школі. М. Драгоманов писав: «педагогічно-практичної потреби вводити тепер українську мову в школи немає, а що потреба ця дальшого, сказати б, ідеального порядку. Недобре для громади, коли просвіта в ній різко ділиться на вищу й нищу, бо тим спиняється натуральний обмін між верствами громадянства. Але цю потребу зразу можуть зрозуміти тільки радикальніші ідеалісти, демократи» [1, с. 115].

Варто відзначити, що М. Драгоманов займав особливе місце у тогочасному ідейно-політичному русі, що не могло не відобразитися на його педагогічних поглядах. У статті «Листи на Наддніпрянську Україну», вступивши в полеміку з Д. Вартовим з приводу політичного та літературного життя України та Галичини, М. Драгоманов зосереджує увагу на тому, що Д. Вартовий критикує українофілів за формальний націоналізм без народоловства, вважає, що члени цього угруповання не визнають української літератури для звичайного народу, працюють мало та й то пишуть українською мовою [20; с. 101].

У таких політичних умовах обрати для себе професію педагога було справжнім подвигом. На це були спроможні тільки ті, хто справді мав цю професію за покликанням серця, по-справжньому любить дітей та школу, живе лише тим, як би краще та швидше навчити письму, читанню, та справжнім людським чеснотам. М. Драгоманов схилився до думки, що насправді мудрий вчитель добре розумів, що у таких складних умовах, серед бідних та голодних людей неможливо побудувати насправді гарну школу, а тому намагатиметься зробити усе можливе, аби освіта дійшла і до простого народу. Справді патріотичний учитель має запроваджувати нові порядки, спочатку у школі, а потім повинен виховати з дітей нову людину, яка матиме власну думку, буде ерудованою та цілісною особистістю. Ця праця для вчителя є дуже важливою та сміливою, це «трудніше, ніж дати мужикам одну-дві книжки і піти за те на Сибір, коли про те довідається начальство» [12, с. 302].

М. Драгоманов був прибічником тієї думки, що справді освічений народ міг би змінити усталені порядки, які існували в тогочасній Російській імперії. Адже саме так сталося в Англії, Франції, Німеччині, де рівень освіченості народів значно вищий, ніж у Російській імперії. У Росії ж освіту для селян вважають непотрібною і зайвою тратою часу.

Особливо обурює М. Драгоманова те, що в Російській імперії, де сільського населення значно більше, ніж міського, селянин не має майже

ніяких прав. Чиновники і царський уряд намагаються забрати в селянина все, що він має. М. Драгоманов підкреслює: «Та жменька панів та чиновників, які стоять над мужиком, немов чує, що як тільки народ передише та оглянетесь навкруг себе, то й не буде, як раніш туману перед сонцем» [4, с. 123].

М. Драгоманов називав цих людей «зграєю злодіїв, які дурять не тільки народ, а й свого царя, у яких нема нічого святого і дорогого на світі, крім кишені та кар'єри. Мабуть, через те вся історія шкіл у Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з наукою і освітою та видумки, як би не дати людям вчитися навіть простої азбуки» [41, с. 113].

Таким чином, М. Драгоманов був активним поборником права на освіту, на освіченість, тому усіляко підтримував починання в освітянській сфері України. Особливо важливою на його думку у сфері освіти була українська мова. Саме мова за Драгомановим об'єднує націю у просторі й часі, консервує та передає з давніх-давен надбання поколінь, та одночасно виконує функцію зв'язку з майбутнім.

У своїй праці «Народні школи на Україні» він здійснив аналіз діяльності народних шкіл в Україні, висловив свої погляди на освітній процес та виховання дітей. М. Драгоманова власною діяльністю сприяв розвиткові української мови, намагався застосовувати її у науці та публіцистиці, чим і допоміг їй стати на якісно вищий рівень.

ВИСНОВКИ

Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895) – не дарма вважається непересічною постаттю в українському громадсько-політичному, науковому та культурному житті. Він був усебічно зацікавленою та активною особистістю: відомим політиком і громадським діячем, засновником українознавства у світовій науці, ученим європейського та світового рівня. Драгоманівський суспільно-політичний концепт органічно поєднував у собі ідеї соціалізму, соціальної справедливості та рівності, а також демократично-буржуазні погляди конституціоналізму та правової держави, широкого місцевого самоврядування, необхідності політичної боротьби. Успадкувавши традиції Кирило-Мефодіївського товариства, Михайло Драгоманов розвивав їх.

Михайло Драгоманов акцентував увагу на тому, що культурні традиції в житті українського соціуму розвивалися та плекалися безперервно, незважаючи монголо-татарську навалу. Історики, соціологи, на думку Михайла Драгоманов, подекуди визначають рівень культурного розвитку України лише запозиченнями від Візантійської держави та південно-західних слов'ян, латино-польським навіюванням (16 – 18 ст.). Проте така думка занадто поверхова, неісторична та не бере до уваги такі обставини: 1) творцем високорозвиненої культурності українців є характер нашого народу та споконвічне прагнення до цивілізаційності; 2) другий фактор, який спричинив високий рівень української цивілізації – безперервність освіти та взаємовідносин з високоосвіченим світом Південної Русі з давніх часів і до 18 ст. варто враховувати також здатність українців протягом численних століть акумулювати високий потенціал культурності завдяки постійному прагненню відвоювати державність, економічну і політичну незалежність. Лише у 18 ст. Українська держава, не маючи змоги протистояти агресивній політиці сусідніх держав, дійсно почала дещо відставати за рівнем розвитку, передусім у галузях

економіки, промислового розвитку, темпах урбанізації. Натомість у сфері духовної культури, народної та художньої творчості, народного побуту український етнос зумів зберегти інтенсивний темп розвитку та, як результат, не втратив культурних надбань. Така ситуація надто хвилювала українську інтелігенцію у II половині XIX століття. Тому Михайло Драгоманов, усебічно аналізуючи такий стан речей, розробляє програму соціокультурного відродження української нації, прискореного прогресивного поступу української культури.

Провідний фактор у відродженні та розвитку української культури М. Драгоманов вбачав у відвоюванні незалежності та створенні власної державності. Враховуючи той факт, що Україна глибоко інтегрована до складу Російської імперії, вчений вважає оптимальним федералістичну організацію для слов'янських народів, які мають державність та не мають її. За М. Драгомановим це найбільш засіб переходу від імперського режиму до демократизму, до європейських цінностей у сфері політичної організації. На думку Михайла Драгоманова федерація слов'янських народів мала б забезпечити права розширеного місцевого самоврядування та розпочати процес впровадження соціально-політичних прав та свобод. Таке альтернативне політичне утворення мало би функціонувати засобами активного міжнародного спілкування, що надало би умови окремим народам для вільного національного розвитку. Одночасно з політичною програмою М. Драгоманов осмислював також програму конструктивної діяльності, яка мала на меті урівняти українську культуру із загальноєвропейським та світовим розвитком. Він акцентує увагу на тому, що зросійщення частини населення України є наслідком виключно колоніальної політики Російської імперії і не є споконвічним прагненням українського народу.

У публіцистично-видавничій діяльності М. Драгоманова провідне місце займало національне питання. Левова частка публіцистики М. Драгоманова присвячена перш початковому принципу розв'язання

національних проблем. М. Драгоманов виводить чітку формулу успіху: «космополітизм в ідеях і меті, а національність в ґрунті і формах культурної праці». Національні права можуть бути зрозумілими та прийнятними виключно на підґрунті політичних свобод, на його думку залежність тут пряма: більше політичних свобод – більше національних прав. Михайло Драгоманов чомусь ігнорував суб'єктивний фактор денаціоналізації українців, а саме - прагнення досягти ідеалу національного державного суверенітету, незалежності України, він зацентровував увагу лише на об'єктивних загрозах.

М. Драгоманов був активним поборником права на освіту, на освіченість, тому усіяко підтримував починання в освітянській сфері України. Особливо важливою на його думку у сфері освіти була українська мова. Саме мова за Драгомановим об'єднує націю у просторі й часі, консервує та передає з давніх-давен надбання поколінь, та одночасно виконує функцію зв'язку з майбутнім. У своїй праці «Народні школи на Україні» він здійснив аналіз діяльності народних шкіл в Україні, висловив свої погляди на освітній процес та виховання дітей. М. Драгоманова власною діяльністю сприяв розвитку української мови, намагався застосовувати її у науці та публіцистиці, чим і допоміг їй стати на якісно вищий рівень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – Київ: Інститут української археографії, 1994. – 189 с.
2. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / Михайло Драгоманов // Михайло Драгоманов: автожиттєпис / укладач І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. – К.: Либідь, 2009. – С. 131–315.
3. Драгоманов М. Автобіографічна замітка / Михайло Драгоманов // Михайло Драгоманов: автожиттєпис / укладач І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. – К.: Либідь, 2009. – С. 77–117.
4. Драгоманов М. «Вільна Спілка» – «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми / Михайло Драгоманов // Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів: Світ, 1998. – С. 121–188.
5. Драгоманов М. П. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] / М.П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядник нарису Р.С. Міщук. – К.: Либідь, 1991. – С. 276–327.
6. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / М.П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядник нарису Р.С. Міщук. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
7. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм / М.П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядник нарису Р.С. Міщук. – К.: Либідь, 1991. – С. 327–430.

8. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880) / М.П. Драгоманов // М. Драгоманов Вибране: ... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / Упорядник нарису Р.С. Міщук. – К.: Либідь, 1991. – С. 456 – 460.

Література

9. Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Андрусак. – Львів: Світ, 1998. – 192 с.
10. Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов / Назар Горбач. – Львів: Каменяр, 2008. – 166 с.
11. Грабовський С. То ким же був професор Драгоманов? / С. Грабовський // День. – 2014. – № 232. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/kum-zhe-buv-profesordragomanov>
12. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядн. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 299–306.
13. Дмитренко М. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і Час. – 2005. – № 6. – С. 12–24.
14. Забзалюк О.В. Концепція федералізму в політико-правовій думці Михайла Драгоманова / О.В. Забзалюк // Митна справа. – 2013. – № 2, Ч. 2, кн. 2. – С. 25-30.
15. Іванова Л. М. Драгоманов про національне питання / Л.Іванова [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Ivanova_Liudmyla/M_Drahomanov_pro_natsionalne_pytannia.pdf

16. Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали: наук.розвідки: [концепції видатного мислителя М. Драгоманова] / Раїса Іванченко; [упоряд.: Ющук І. П.; Панченко В.О.]. – К.: Дніпро, 2009. – 517 с.
17. Качкан В. А., Качкан О. В. Великий полтавець європейського овиду / В.Качкан, О.Качкан // Нев'януча галузка калини: Українські літератори, вчені, громадські діячі – в діаспорі. – К., 2011. – С. 4–11.
18. Комзюк Л.Т. Домінанти вітчизняної політико-правової думки. Конституційні проекти М. Драгоманова і М. Міхновського в контексті протистояння, діалогу і синтезу альтернат. концепцій самостійної України / Л.Т. Комзюк // Віче. – 1997. – № 12. – С. 121–130.
19. Костенко Г.В. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова в дослідженнях істориків української діаспори / Г.В. Костенко // Грані. – 2000. – № 6. – С. 14–17.
20. Кралюк П.М. М. Драгоманов про реформаційні рухи в Україні / П.М. Кралюк // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. праць / відп. ред. М.І. Лук. – Київ, 1995. – С. 94–102.
21. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А.Круглашов. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с.
22. Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) / А.М. Круглашов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 73 – 92.
23. Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.01 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2002. – 39 с.
24. Куца О. Літературознавчі пошуки Михайла Драгоманова у контексті культурно-національної програми українства / О. Куца // Теорія літератури, компаративістика, україністика: Збірник наукових праць з нагоди 70-річчя Р. Гром'яка / Упоряд. М. Лановик,

- З. Лановик, І. Папуша та ін. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Вип. 19. – С. 247–253.
25. Куца О. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття / О. Куца. – Тернопіль, 1995. – 224 с.
26. Куценко Ю.Ю. Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці / Ю.Ю. Куценко // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. - № 24. – С. 146 – 168.
27. Куценко Ю. Ю. Просвітницька діяльність М. П. Драгоманова: образ історика в українській історіографії / Ю. Ю. Куценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. 29. – С. 282-286.
28. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов Михайло / І.Лисяк-Рудницький // Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. Перевид. – Львів, 1993. – С. 589–591.
29. Литвин О. М. Історіософські погляди М. П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. М. Литвин // Філософські обрії. — 2010. — № 23. — С. 70–86.
30. Матвіїшин В. Михайло Драгоманов і європеїзація літературного процесу в Галичині 70-90-х років XX ст. / В. Матвіїшин // Український літературний європеїзм. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – С. 128–136.
31. Мацько В. Михайло Драгоманов і медієвістика / В. Мацько. – Хмельницький, 2000. – 80 с.
32. Михайлин І.Л. Як Михайло Драгоманов став Чудаком (дискусія Б. Грінченка та М. Драгоманова в журналі «Зоря» 1888 – 1889 років). Діалог Івана Франка з Михайлом Драгомановим у журналі «Народ»: дискурс прихованої полеміки / І. Михайлин //

- Журналістика як всесвіт: Вибрані медіа-дослідження. – Харків: Прапор, 2008. – С. 386–404.
33. Молчанов М.О. Державницька думка Михайла Драгоманова / М. Молчанов / Ін-т держ. упр. і самоврядування при Каб. Міністрів України. – К.: Знання, 1994. – 39 с.
34. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки / Ю. Охримович // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. – Львів, 2001. – С. 477 – 512.
35. Пінчук Ю. Драгоманов Михайло Петрович / Ю. Пінчук // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 458.
36. Потульницький В.А. Історія української політології: (концепція держаності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 230 с.
37. Сарбей В.Г., Федченко П.М. Драгоманов Михайло Петрович / В.Сарбей, П.Федченко // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 101 – 103.
38. Скакун О. Ф. Драгоманов як політичний мислитель / О.Ф. Скакун. – Х.: Основа, 1993. – 138 с.
39. Сич О.М. Драгоманов в оцінці української зарубіжної історіографії другої половини ХХ ст. / О.М. Сич // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2008. – Вип. 5. – С. 3–6.
40. Тарнашинська Л. Апостол правди і науки / Л. Тарнашинська // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня. – С. 7.
41. Федченко П.М. Михайло Драгоманов / П.М. Федченко. – Київ: Дніпро, 1991. – 362 с.

42. Ясь О.В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 133– 158.